

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA

MAYIL B. ƏSGƏROV*

ZAMAN FORMALARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏ MEYARI

XÜLASƏ

Bu araşdırmada mütləq zaman anlayışı və onun insan tərəfindən dərk edilməsi prosesi ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir. İlk öncə zaman axınına yanaşma nöqtəsinin rolu və mahiyyəti şərh edilir. Dərk olunmuş zaman kəsiyini dildə ifadə edərkən istinad edilən və baza kimi qəbul edilən meyar detallı şəkildə araşdırılır. Dildəki zamanın müəyyən edilmə meyarının nitq vaxtı olmadığı sübuta yetirilir. Bu meyarın nitqin öz daxilində olan bu və ya digər dil struktur vahidinin ola biləcəyi qeyd edilir. Əyani nümunələrlə göstərilir ki, həmin meyar bir qayda olaraq, ənənəvi dilçilikdə zərflik kimi qəbul edilən sözlər ola bilər. Tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlinir ki, analoji linqvistik meyarlar, yəni dil struktur vahidi ilə ifadə edilən istinad nöqtələri olmadan keçmiş və ya gələcək zaman fonuna aid olan formalar nitqdə işlənmə bilməz.

Açar sözlər: mütləq zaman, dildəki zaman, ilkin meyar, nitq vaxtı, qrammatik nitq vaxtı.

Türk dillərində ən çox tədqiq olunan və haqqında ən çox elmi əsər yazılan kateqoriya zaman kateqoriyasıdır. Təkcə Azərbaycanda birbaşa və ya dolayısı ilə zaman formaları ilə bağlı olan 70-ə yaxın dissertasiya işi yazılmış, ümumilikdə zaman formaları haqqında 3000-ə yaxın məqalə, tezis və konfrans materialı məhz Azərbaycanda və ya azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən nəşr etdirilmişdir. Bununla belə, nə Azərbaycan dilində, nə də türk dillərində zaman formaları problemi axıracan həll edilməmişdir. Problemə yanaşma nöqtəsinin və baxış bucağının fərqli olduğu müddət ərzində həmin problemin tam həlli mümkün də deyil. Bu məqalə Azərbaycan dilinə və o cümlədən türk dillərinə aid zaman formalarının ümumi sistemini müəyyən etməyə yönələn, nə birinci, nə də sonuncu olmayan növbəti bir addım və ya cəhdidir.

Azərbaycan dilində və türk dillərində zaman formalarının tədqiqi tarixi o qədər qədimdir ki, onun başlağının müəyyən etmək mümkün deyil. Amma qəti əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinə aid zaman formalarının ilkin elmi-monoqrafik tədqiqi Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır (bax: 1). O həm Azərbaycan, həm də digər türk dilləri ilə bağlı yazılan minlərlə araşdırmanı tənqidi şəkildə analiz edərək Azərbaycan dilində zaman formaları sisteminin ümumi mənzərəsini verməyə çalışmışdır. Buna baxmayaraq, 2 keçmiş (-*di*, -*mış*), 1 indiki (-*ır*) və 2 gələcək (-*acaq*, -*ar*) zaman forması olmaqla Azərbaycan dilinə aid zaman formaları sisteminin 5 formadan ibarət olması ilə bağlı tilsimi sındıra bilməmişdir.

Daha sonrakı araşdırmalarında Ağamusa Axundov Sergey İvanovun və Sergey Cikiyanın türk dilləri ilə bağlı irəli sürdüyü zaman formalarında sıra anlayışı ideyasına əsaslanmış və Azərbaycan dilinə məxsus "*zaman formalarında sıra anlayışı*" məsələsini gündəmə gətirmişdir. O, sadə zaman formalarını (-*acaq*, -*ar*, -*ır*, -*di*, -*mış*) birinci sıra, onlara **idi** elementinin və ya onun şəkilçi variantının (-*di*⁴) artırılması yolu ilə düzələn zaman formalarını ikinci sıra (-*acaqdı*, -*ardı*, -*ırdı*, -*mışdı*), **imiş** elementinin və ya onun şəkilçi variantının (-*mış*⁴) artırılması yolu ilə düzələn zaman formalarını üçüncü sıra (-*acaqmış*, -*armış*, -*ırmış*, -*mışmış*) zaman formaları kimi təqdim etmişdir. Amma çox təəssüflər olsun ki, həmin formalar ənənəvi qrammati-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolingvistika və psixolingvistika şöbəsinin müdiri, Bakı Avrasiya Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru, mayil62@yandex.com

ka kitablarına və dərsliklərə müstəqil zaman formaları kimi deyil, *zaman formalarının hekayəsi və rəvayəti* adı ilə daxil edilmişdir.

Ağamusa Axundovun zaman formalarında sıra ideyası onun yetirməsi olan bir çox dilçilər tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Fikrət Cahangirov da ingilis dilinə məxsus zaman formalarının Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarından bəhs edərəkən A.Axundovun birinci və ya əsas sıradakı zaman formalarının ikinci və üçüncü sıradakı əksi, yansıması kimi təqdim etdiyi formaları müstəqil zaman formalarının qarşılığı kimi təqdim etmiş və müvəqqəti də olsa, həmin formalara müstəqil forma statusu qazandırmışdır [Cahangirov: 2000]. Çox təəssüflər olsun ki, həmin formalar yenə də ənənəvi qrammatika kitablarına və dərsliklərə daxil edilməmişdir. Hətta bu gün də demək olar ki, bütün qrammatika kitablarında və dərsliklərdə israrla qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinin zaman formaları sistemi 2 keçmiş (-*di*, -*miş*), 1 indiki (-*ir*) və 2 gələcək (-*acaq*, -*ar*) zaman forması olmaqla cəmi 5 formadan ibarətdir.

İngilis dilinin 16, fransız dilinin 24 zaman forması ilə təmsil olunduğu bir vaxtda türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində zaman formaları sisteminin cəmi 5 formaya malik olması fikri real və inandırıcı görünür. Hər hansı bir formada zaman məzmunundan başqa, əlavə bir məna çalarının olması onun zaman formaları sistemindən çıxarılması və bu sistemə daxil edilməməsi üçün əsas təşkil etmir və etməməlidir. Əgər bu fikirdə israr edən olsa, o halda -*acaq* şəkilçisində qətiyyət çaları olduğuna görə, -*ar* şəkilçisində bunun əksinə olaraq qeyri-qətilik çaları, -*di* şəkilçisində şahidlik və əminlik çaları, -*miş* şəkilçisində qeyri-əminlik çaları olduğuna görə onları da zaman formaları sistemindən çıxarıb atmaq lazım gələrdi. Yəni Azərbaycan dilinə məxsus zaman formaları arasında yalnız -*ir* şəkilçisinin zaman mənasından başqa, əlavə bir məna çaları yoxdur.

İngilis və fransız və digər dillərə məxsus əksər zaman formalarının da zaman mənasından başqa əlavə məna çaları vardır. Amma bu səbəbdən həmin formaları ümumi zaman formaları sistemindən çıxarıb atmaq o millətlərin nümayəndələrinin heç ağına da gəlmir.

Bizcə, türk dillərində də zaman-tərz və ya zaman-növ çalarına malik olan bütün formaların zaman formaları sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu etiraf etməyin vaxtı çatıb. Biz bu fikirdəyik ki, sinonimlərin, omonimlərin, hətta bəzən omoqrafların belə müstəqil dil struktur vahidi kimi qəbul olunduğu bir vaxtda zaman-tərz və ya zaman-növ çalarına malik olan formaların zaman formaları sistemində aidiyini qəbul etmək mütləq və zəruridir. Əks halda belə formaları qəbul edən dillərin “BÖYÜK”, öz dilimizin isə “kiçik” olduğunu qəbul etməklə kiçilməyə davam edəcəyik. Biz o fikirdəyik ki, “kiçik” və ya “kasıb” dil yoxdur. Öz dilinin qüdrətindən xəbərsiz olan dilçi və ya dil daşıyıcısı var.

İLKİN MÜZAKİRƏLƏR.

Azərbaycan dilinə, eləcə də türk dillərinə məxsus zaman formaları sistemi 3 fərqli fonda və bu fonların hər birində işləyə bilən aktiv və yarıaktiv formalar silsiləsindən ibarətdir. Zaman fonlarını yaradan dil struktur vahidləri ismi xəbərlərə də artırıla bilər. Fon yaradan elementlər müvafiq zaman mənası və ya çaları əmələ gətirir, yəni artırıldığı xəbər formasını həmin zamana aid edir, məsələn:

Sən tələbəsan / Sən tələbəydin (tələbəymişsən) / Sən tələbə olacaqsan

Bu nümunələrin yeganə fərqi odur ki, onlardan birincisi indiki, ikincisi keçmiş, üçüncüsü isə gələcək zamana aiddir. Belə də deyə bilərik ki, birinci cümlə indiki zaman fonundadır və bu fonun xüsusi bir göstəricisi yoxdur. İkinci cümlə keçmiş zaman fonundadır və bu cümlədəki

keçmiş zaman çaları, yaxud da mənası **-di** və **-miş** elementlərinin köməyi ilə yaranmışdır. Üçüncü cümlə gələcək zaman fonundadır və bu cümlədəki gələcək zaman çaları, yaxud da mənası **ol+acaq** elementinin köməyi ilə yaranmışdır.

Klassik dilçilik tərəfdarları bu sətirləri oxuduqları anda dərhal yuxarıdakı fikirlərə etiraz edəcəklər. Ona görə ki ismi xəbərlərlə bağlı zaman şəkilçisindən danışmaq ənənəvi qrammatika normalarına tam ziddir. Onilliklər boyu bu qayda pozulmayan bir tabu mahiyyəti daşıyıb. Bu səbəbdən də ənənəvi qrammatika kitablarında bizim verdiyimiz nümunədəki üçüncü cümlə tipində olan bütün cümlələr, ümumiyyətlə, ismi xəbərlə cümlə deyil, feili xəbərlə cümlə kimi qəbul və şərh edilib. Bununla da belə bir yanlış fikir formalaşmış ki, Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində ismi xəbərlə gələcək zamanı yoxdur və ola da bilməz.

Daha sonrakı mərhələlərdə Azərbaycanda və digər türkdilli respublikalarda sırf həmin dillərə məxsus zaman formaları haqqında, eləcə də bu dillərə məxsus zaman formaları ilə rus və ya Avropa dillərinə məxsus zaman formaları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə həsr olunan yüzlərlə dissertasiya işi və daha bir neçə min məqalə yazılmışdır. Amma türk dillərinə məxsus zaman formalarının ümumi mənzərəsi yenə də elmi qrammatikalarda özünün tam əksini tapa bilməmişdir.

Həmin kitablarda **idi** və **imiş** elementlərinin zaman mənası yaratdığını qəbul və ya etiraf etməmək üçün, onlardan birinin "*hekayət*", digərinin isə "*rəvayət*" mənası yaradan "*hissəcik*" olduğu qeyd edilir. Amma **idi**, **imiş** elementləri nəyin hissəsi və ya hissəcikdir - bu haqda həmin kitablarda inandırıcı bir məlumat verilmir. Hətta belə də deyə bilərik ki, heç bir ənənəvi dərslikdə ismi xəbər bəhsində **idi** və **imiş** elementlərinin adı belə çəkilmir. Son onillikdə, yəni 2014-15-ci illərdən sonra nəşr edilən bəzi dərsliklərdə feili xəbər bəhsində ötəri şəkildə qeyd olunur ki, bu hissəciklər (nəyin hissəciyidir?) həm feili, həm də ismi xəbərlərə artırıla bilər [İsmayılov: 2014].

Əslində, ismi xəbərlər kimi, feili xəbər formaları da indiki, keçmiş və gələcək zaman fonlarında işləyərkən bu formaların ümumi zaman mənası aid olduğu fonun zaman çaları ilə üst-üstə düşür. Həmin məqamlarda, yəni keçmiş və gələcək zamana aid fon elementlərinin artırılması yolu ilə yaranan mürəkkəb zaman formaları tərkibində işləyən sadə zaman şəkilçiləri (*-acaq*, *-ar*, *-ır*, *-di*, *-miş*) isə, özlərinə məxsus olan zaman mənasını tamamilə itirərək növ və ya tərz çaları ifadə edir.

Son dövrlərə qədər nəşr olunan ənənəvi qrammatik kitablarda və dərsliklərin əksəriyyətində qeyd edilir ki: *Həsən gələcəkdi* cümləsindəki *gələcəkdi* forması qəti gələcəyin hekayəsidir və **gələcək zaman bildirir**, *Həsən gəlmiş* cümləsindəki *gəlmiş* forması qeyri-qəti gələcəyin rəvayətidir və **qeyri-qəti gələcək bildirir**, *Həsən gəlirdi* cümləsindəki *gəlirdi* forması indiki zamanın hekayəsidir və **indiki zaman bildirir**.

Azərbaycan məktəbləri üçün hazırlanmış dərsliklərdə buna bənzər yuvarlaq izahlar verməklə vəziyyətdən çıxmaq bəlkə də mümkündür. Çünki azərbaycanlılar bu dilə aid istənilən formaları məktəbə gəlincəyə qədər artıq ana südü ilə bilikdə mənimsəmiş olurlar. Amma Azərbaycan dilinin ikinci dil kimi tədris olunduğu (*rus*, *ingilis*, *fransız dilli*) məktəblər üçün, eləcə də Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbilər üçün hazırlanan dərslik və dərs vəsaitlərində belə yuvarlaq izahlar kifayət deyil. Həmin formaların ifadə etdiyi məna daha dəqiq şərh edilməlidir ki, Azərbaycan dili doğma dili olmayan şəxslər və ya əcnəbilər onları həm qayda olaraq, həm də öz dillərinə adekvat şəkildə tərcümə edərək mənimsəyə bilsinlər.

Əslində "*sadə zaman formaları + idi (imiş)*" modeli ilə əmələ gələn mürəkkəb zaman formalarının keçmiş zaman mənasına malik olduğu şübhəsizdir. Müasir Azərbaycan dilində hə-

min formaların birinci elementi kimi çıxış edən *-acaq, -ar, -ır, -miş* şəkilçiləri isə bu formalar daxilində heç bir zaman mənasına malik olmur. Həmin formalar daxilində bu şəkilçilər müxtəlif növ, tərz və ya digər məna çaları ifadə edir.

İstər ismi, istərsə də feili xəbərlərin keçmiş zaman fonu - onlara **-dı, -di, -du, -dü** və ya **-miş, -miş, -muş, -müş** şəkilçilərinin artırılması yolu ilə düzəlir. Bunu da qeyd edək ki, ismi və ya feili xəbərlərin keçmiş zaman fonu yalnız və yalnız keçmişə aid olan hər hansı bir zaman nöqtəsi ilə müqayisə və ya qarşılaşdırma anında işlədilə bilər. Hətta belə də deyə bilərik ki, keçmiş zaman fonu keçmişə aid olan hər hansı bir nöqtəyə istinad etməklə haqqında məlumat verilən hadisənin və ya vəziyyətin zamanını ifadə edir və bir qayda olaraq keçmiş zaman mənasına malik olur. Bizcə, bu məqamda sadəcə keçmiş zaman fonuna aid olan formaların deyil, hər üç fona aid olan zaman formalarının müəyyən olunma meyarı haqqında bir neçə söz demək yerinə düşər.

Obyektiv aləmdə mövcud olan və yalnız irəliyə doğru hərəkət edən mütləq zamanın vahidliyini, reallığını və dönməzliyini, demək olar ki, artıq hər kəs qəbul edir. İnsanlar tərəfindən düşünülmüş müxtəlif bölgülər (yaxın, uzaq keçmiş və ya gələcək kimi) nəzərə alınmasa, şərti olaraq belə demək mümkündür ki, obyektiv zaman keçmiş, indiki və gələcək zamanın məcmusundan ibarətdir. Buradakı şərtlilik zamanın arasıkəsilməzliyi, daimi dəyişkənliyi, irəliyə doğru fasiləsiz hərəkəti ilə bağlıdır. Əyanilik üçün belə də deyə bilərik ki, hər saniyə ərzində bir saniyə əvvəlki gələcək zaman indiki zamana, bir saniyə əvvəlki indiki zaman isə keçmiş zamana çevrilir. Obyektiv zaman baxımından bu sətirlər indi, yəni indiki zamanda yazılır. Amma «yazılır» sözündən sonra nöqtənin qoyulduğu an bu sətirin yazılma vaxtı obyektiv zaman baxımından bir neçə saniyə əvvəlki indiki zamana, yəni keçmişə aid olur, çünki obyektiv zaman dayanmadan irəliyə doğru hərəkət edir.

Obyektiv zamanda indiki zamanın xüsusi çəkisi, həcmi, göründüyü kimi, çox kiçikdir. Milyon, miyard illərlə ölçülən keçmiş zaman və sonsuzluqla ölçülən gələcək zamanla müqayisədə, saniyə və ya saniyənin də hissələri ilə ölçülən indiki zamanın həcmi son dərəcə kiçikdir. Amma istənilən halda bu həcm sifirə bərabər deyil. Yəni onun varlığı inkaredilməzdir. Ən azı gələcəyin keçmişə çevrildiyi saniyə və ya onun müəyyən hissələri qədər qısa vaxt ərzində də olsa, indiki zaman mövcuddur.

Obyektiv indiki zamanın qısa vaxt ərzində mövcud olmasına baxmayaraq, onun dildəki ifadəsi – qrammatik indiki zaman çox geniş yayılmışdır. Xüsusi mətn və nitqlərdə təsadüf olunan hallar istisna olmaqla qrammatik indiki zaman keçmiş və gələcək zamanlara nisbətən daha böyük işlənmə tezliyinə malikdir. Bunun səbəbi, hər şeydən əvvəl, insanın obyektiv aləmlə təmasının daima indiki zaman fonunda baş verməsidir. Yəni insan ətraf aləmi indiki zamanlar silsiləsi prizmasından görür. İrsiyyət və ya gen yaddaşı istisna olmaqla istənilən dərk etmə prosesi yalnız indiki zamanda baş verir. Mən il əvvəl baş vermiş faktı araşdıran tarixçi və ya arxeoloq mən il əvvəlki keçmişlə bu gün təmasda olur və onu dərk edir. Eyni qayda ilə yüz il sonra istifadə olunacaq cihazı ixtira edən mühəndis də həmin cihazla bu gün təmasda olaraq onu dərk edir.

İnsan təfəkküründə indiki zaman keçmiş və gələcək zamanın müəyyən olunması üçün meyar rolunu oynadığına görə «indiki zaman anlayışı yoxdursa, keçmiş və gələcək zaman anlayışı da ola bilməz» [Гусейнзаде: 1968, s.54] fikri obyektiv zamanın dərk olunmasında bir aksiom kimi qəbul olunmalıdır.

Obyektiv zaman da materiya kimi insan təfəkküründən asılı olmadan mövcuddur, amma buna baxmayaraq, insan öz ağı, düşüncəsi və şüuru ilə dünyanı, obyektiv aləmi və zamanı

dərk edir. İnsan üçün indiki zaman anlayışının uzunluğu və ya həcmi dərk etmə prosesinin, daha doğrusu, təmas prosesinin davam etdiyi müddət qədərdir. İnsan bütün həyatı boyu obyektiv aləmlə təmasdadır və buna görə çox vaxt geniş mənada indiki zaman anlayışı bu və ya digər fərd tərəfindən onun özünün yaşadığı müddət kimi qəbul olunur və bunun məntiqi nəticəsi olaraq «əbədi indiki zaman momenti» [Бодуен де Куртене: 1963, s.297] kimi mücərrəd bir obraz yaradılır. «Bizim dövrümüz», «müasir insanlar», «müasirlərimiz» kimi ifadələr bunu bir daha sübut edir.

İnsan həyatının cərəyan etməkdə olan hər anı, onun özü üçün indiki zamandır. Bu cümlələrin yazıldığı vaxt mənim üçün obyektiv indiki zamandır, başqa sözlə, obyektiv keçmiş və gələcək zamanların müəyyən olunma meyarıdır. Onların oxunduğu vaxt isə siz oxucular üçün obyektiv indiki zamandır və obyektiv zamanların müəyyən olunma meyarıdır. Amma həmin cümlələrin yazıldığı vaxt oxucu üçün obyektiv zaman baxımından artıq keçmiş zamandır və bu səbəbdən də obyektiv keçmiş və gələcək zamanın müəyyən olunma meyarı sayıla bilməz.

Dilçilik elmində mövcud olan zaman anlayışı, yəni qrammatik zaman «dilin bu və ya digər morfoloji vasitələrinin köməyi ilə fiziki və fəlsəfi zamanın ifadəsidir» [Дешериева: 1975, s.23-31], başqa sözlə, «qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın (obyektiv zamanın – М.Ə.) insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir» » [Axundov: 1961, s.10].

Qrammatik zamanın mahiyyətini anlama bilmək üçün ilk növbədə obyektiv zamanın insan təfəkküründə inikasına və dildəki vasitələrlə ifadəsinə nəzər salmaq lazımdır. İnsan üçün obyektiv indiki zaman - onun obyektiv aləm və hadisələrlə birbaşa təmasda olduğu vaxtdır. Əgər obyektiv aləm və onun hadisələri birbaşa təmas vaxtı yazılı və ya şifahi nitqdə ifadə edilirsə, bu halda həmin hadisə və onun dildəki ifadəsi eyni bir zamana – indiki zamana aid olur.

Nümunə olaraq bir kimyaçı alimin apardığı təcrübəni və eyni vaxtda alimin assistenti tərəfindən təcrübənin gedişinin diktofona yazdırılmasını nəzərdən keçirək:

Alimin faktiki olaraq gördüyü işlər

1. Sınaq şüşəsini götürür
2. Sınaq şüşəsinə su tökür
3. Sınaq şüşəsinə marqanes tozu atır

Assistentin diktofona söylədiyi sözlər

- «Sınaq şüşəsini götürür»
 «Sınaq şüşəsinə su tökür»
 «Sınaq şüşəsinə marqanes tozu atır»

Burada cərəyan edən faktiki işlərin, həmçinin onların sözlə ifadəsinin eyni vaxtlı və indiki zamanda olduğunu düşünmək mümkündür. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, faktiki olaraq alim tərəfindən görülən işlər obyektiv aləmin real hadisəsi, onunla bağlı assistentin söylədiyi sözlər isə real hadisənin dil vahidləri ilə ifadəsidir.

Məsələyə bir qədər fərqli mövqedən – obyektiv və qrammatik zaman mövqeyindən yanaşaq:

Obyektiv zaman baxımından sıra ardıcılığı ilə birinci iş icra olunarkən o, subyekt tərəfindən indiki zaman hadisəsi kimi qəbul olunmuşdur. İkinci iş icra olunanda, subyekt tərəfindən indiki zaman hadisəsi kimi qəbul olunur, amma birinci işin icra vaxtı onun üçün keçmiş zamana aid olur və üçüncü iş icra olunanda indiki zaman hadisəsi kimi artıq bu qəbul olunur, birinci və ikinci işlər isə keçmiş zamana aid olur.

Qrammatik zaman baxımından isə sıra ardıcılığı ilə həm birinci, həm ikinci, həm də üçüncü iş icra olunarkən danışan şəxs tərəfindən onların icra vaxtı indiki zaman kimi qəbul olunmuş və indiki zamanda söylənmişdir.

Göründüyü kimi, burada obyektiv gerçəkliyin dildə ifadəsi prosesində onun obyektiv zamanla uyğun olmadığı müşahidə edilir. Bu, hər şeydən əvvəl, obyektiv zamanın fasiləsiz dəyişkənliyi müqabilində, işarələr sistemindən ibarət olan nitqin statikliyindən, epizodik xarakterindən irəli gəlir. Başqa sözlə desək, obyektiv gerçəkliyin dil vahidləri ilə ifadəsi qaçan insanın, uçan quşun və ya hərəkət edən avtomobilin fotoaparata çəkilmiş şəkli kimidir. Şəkil orijinala nə qədər bənzərsə də, istənilən halda həmin orijinalın yalnız bir anını əks etdirir.

Verilən bu nümunədə alimin gördüyü işlərin hər bir mərhələsi onun assistenti tərəfindən həmin işlərin icra olunduğu vaxt (yəni obyektiv aləmlə birbaşa təmas vaxtı) dil vasitələrinin köməyi ilə qeydə alındığına görə indiki zaman kimi qəbul olunmuş və bu səbəbdən də qrammatik indiki zaman formaları ilə əks etdirilmişdir.

Əgər alim tərəfindən icra olunan işləri assistent sonuna qədər müşahidə edib sonradan bunlar haqqında qeydiyyat aparsaydı, o halda şübhəsiz ki, qeydiyyatla başlama anı onun üçün indiki zaman və ya digər zamanların müəyyənləşdirilməsi üçün hesablama, yaxud başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul olunacaqdı. Bu halda alim tərəfindən icra olunan işlər assistent tərəfindən keçmiş zaman kimi qəbul olunaraq dildə qrammatik keçmiş zamanın formaları ilə ifadə ediləcəkdə. Başqa sözlə desək, əgər təcrübə başa çatdıqdan sonra assistentdən alimin nə etdiyi soruşulsa, yaqın ki, onun cavabı belə olardı:

Assistentin söylədiyi sözlər

1. «Sınaq şüşəsini götürdü»
2. «Sınaq şüşəsinə su tökdü»
3. «Sınaq şüşəsinə marqanes tozu atdı»

Əgər assistentdən həmin işləri təkrar etmək üçün nə etmək lazım gəldiyi soruşulsa, o halda, şübhəsiz ki, sualın verilmə anı onun üçün indiki zaman və ya digər zamanların müəyyənləşdirilməsi üçün hesablama, yaxud başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul olunacaq. Bu halda təkrar məqsədi ilə icra olunması lazım gələn işlər assistent tərəfindən gələcək zaman kimi qəbul olunaraq dildə qrammatik gələcək zamanın formaları ilə ifadə ediləcəkdir. Başqa sözlə desək, əgər təcrübə başa çatdıqdan sonra assistentdən eyni təcrübəni təkrar etmək üçün nə etmək lazım gəldiyi soruşulsa, yaqın ki, onun cavabı belə olar:

Assistentin söyləyəcəyi sözlər

1. «Sınaq şüşəsi götürüləcək»
2. «Sınaq şüşəsinə su töküləcək»
3. «Sınaq şüşəsinə marqanes tozu atılacaq»

Göründüyü kimi, obyektiv aləmin hər hansı bir hadisəsi kommunikasiya ehtiyacından asılı olaraq qrammatik zamanın müxtəlif formaları ilə ifadə edilə bilər. Bu, dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması haqqında marksist-leninçi tərifi təsdiq etsə də, dilin obyektiv aləmi tam obyektiv şəkildə əks etdirmədiyini əyani şəkildə göstərir. Şifahi nitqdə fonetik səslər və ya yazıda hərflər maddi varlıq olsa da, obyektiv aləmin real varlıqları onların vasitəsilə söz formaları şəklində, başqa sözlə desək, maddi varlıqlarla ifadə olunsa da, sözlə ən uğurlu ifadə və ya ən geniş və təfərrüatlı izah belə obyektiv reallığın tam təsviri

deyil. Fotoşəkildə insanın düşüncəsi, bəliğin soyuqluğu, daşın ağırlığı olmadığı kimi, dildə də obyektiv varlığın yalnız müəyyən elementləri, daha doğrusu yalnız danışan şəxsin məqsədinə uyğun olan hissəsi və məhz onun istədiyi tərzdə əks olunur.

Obyektiv aləmdə əsas amil obyektiv varlıq və hadisələrdir. Dildə isə əsas amil obyektiv aləm və hadisələrlə bağlı danışan şəxsin çatdırmaq istədiyi fikir, qayə və ya məramdır. Bu məram isə, bütünlüklə danışan şəxsin iradəsindən asılıdır. Müşahidə olunan bir varlıq, baş verən bir hadisə haqqında məlumat verən müxtəlif şəxslər həmin gerçəkliyi təhrif etməmək şərti ilə öz fikir, qayə və ya məramından asılı olaraq onları müxtəlif şəkildə təsvir və bu məqsədlə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edə bilər. Hətta eyni bir kommunikator da müşahidə olunan bir varlıq, baş verən bir hadisə haqqında məlumat verərkən həmin gerçəkliyi təhrif etməmək şərti ilə ona müxtəlif mövqelərdən yanaşa bilər və məqsədindən asılı olaraq müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edə bilər.

Eyni sözləri obyektiv zaman və qrammatik zaman haqqında da demək olar. «Obyektiv zaman (Zo) keçmiş (K), indiki (İ) və gələcək (G) zamanı əhatə edir. Qrammatik zaman da bu üç zamanın məcmusundan ibarətdir. Lakin burada hər üç zaman müxtəlif keçmiş, indiki və gələcək zamanların sintezindən yaranır» [Axundov: 1961, s.34]. Bundan başqa, obyektiv zamanların müəyyən olunma meyarı obyektiv indiki zaman, yəni hadisənin baş verdiyi an, yaxud da insanın həmin hadisə ilə təmas anıdır. Qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı isə nitq vaxtı deyil, bir qədər dərinədə olan və bir qədər də dəyişkən xarakter daşıyan digər bir anlayışdır.

Nitq vaxtı anlayışı.

Qrammatik zaman formaları ilə bağlı aparılan araşdırmaların əksəriyyətində qeyd edilir ki, qrammatik zamanın müəyyən olunması üçün «ilk meyar olaraq nitq vaxtı götürülür [Будагова: 1968, s.321].

Bu müddəanın doğruluğunu əyani nümunə əsasında nəzərdən keçirək:

Əli oxuyur.

Bu cümləyə obyektiv, real gerçəklik-təfəkkür-nitq-dil baxımından yanaşaraq, belə demək olar ki, burada bir subyekt tərəfindən icra olunan hərəkət haqqında məlumat verilir: yəni bir subyekt (**Əli**) bir hərəkəti (**oxumaq**) icra edir və bu haqda məlumat verilir. Amma bu **məlumatı verən şəxs** həmin cümlədəki hərəkətin icraçısı (yəni Əli) deyil və bu **verilən məlumat** cümlədə ifadə olunan hərəkətdən fərqli bir hərəkətdir.

Başqa sözlə desək, bu sadə cümlə iki subyektin icra etdiyi iki müxtəlif hərəkətin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır: birinci subyekt «**Əli**» və onun icra etdiyi hərəkət «**oxumaq**»dır və eyni zamanda «**Əli**» real gerçəkliyin varlığı, «**oxumaq**» isə onun real şəkildə icra etmiş olduğu hərəkətdir. Real subyekt və real hərəkət təfəkkür-dil mərhələsindən keçərək nitqdə öz əksini tapır. Yəni «**Əli**» və «**oxumaq**» reallıqları ikinci bir subyektin təfəkküründə inikas edərək dil vahidlərinə çevrilir və onun nitqində öz əksini tapır. Deməli, ikinci subyekt – bu haqda məlumat verən şəxs, yəni aktiv **kommunikant**, onun icra etdiyi hərəkət isə verdiyi məlumat, yəni «**Əli oxuyur**» məlumatıdır. Bu cümlədə aktiv kommunikator haqqında sözlə ifadə olunmuş informasiya yoxdur, o sadəcə olaraq təsəvvür olunur. Onun icra etdiyi hərəkət isə bütövlükdə «**Əli oxuyur**» nitqini söyləmək və ya yazmaqdır.

Cümlədə haqqında məlumat verilən hərəkətin baş verdiyi vaxt, nitq vaxtı ilə müqayisədə müəyyən olunur - fikrini yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz cümlə ilə bağlı belə ifadə edə bilərik - birinci subyektin icra etdiyi hərəkətin vaxtı, ikinci subyektin icra etdiyi hərəkətin vaxtı ilə müqayisə əsasında müəyyən olunur.

Əli kitab oxuyur (oxumuşdur, oxuyacaq).

Bu cümlədəki hadisənin indiki, keçmiş və ya gələcək zamanda baş verməsindən asılı olmayaraq, verilən hadisənin zaman meyarı nitq vaxtıdır – fikri ilə şərti şəkildə razılaşımaq olar. Başqa sözlə desək, nitq vaxtı bu cümlənin xəbəri ilə ifadə olunmuş hərəkətin zaman müstəvisi üzərindəki yerinin müəyyən olunması üçün hesablama və ya başlanğıc nöqtəsi rolunu oynayır – fikri ilə şərti şəkildə, yəni yalnız bu kimi nümunələrlə bağlı razılaşımaq olar.

Əgər bu tip cümlələrə hər hansı bir zərflik əlavə olursa, artıq zaman formasının müəyyən olunma meyarının nitq vaxtı olması fikri ilə razılaşımaq çətinləşəcək, zaman zərfliyi əlavə olunduqda isə bu qətiyyəni mümkün olmayacaqdır.

Evə gələndə (gələrkən, gəlincə) Əli kitab oxuyur (oxudu, oxumuşdur, oxuyacaq).

Bu tip cümlələrdə zaman formasının müəyyən olunma meyarı nitq vaxtı deyil. Buna bənzər cümlələrlə bağlı Ağamusa Axundovun qeyd etdiyi kimi, «başqa bir danışmaq vaxtı» fikri ilə razılaşımaq lazım gəlir [Axundov: 1961, s.11]. Onun irəli sürdüyü «başqa bir danışmaq vaxtı» fikri bəzi tənqidlərə məruz qalsa da [Алекперов: 1968, s.198-202], əslində, bu günə qədər Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkoloji ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı deyilən ən qabaqcıl fikir hesab oluna bilər. E.S.İstrina da rus dilinin qrammatikası kitabında təxminən eyni fikri irəli sürmüşdür: «Zaman kateqoriyası hərəkətin nitq momentinə və ya zaman münasibətlərinin əsası kimi qəbul olunan başqa bir zaman momentinə münasibətini ifadə edir», amma o da qeyd olunan, «başqa bir zaman momentinin» məhz nə olduğuna tam aydınlıq gətirməmişdir [Истрина: 1960, s.472].

Əslində, konkret olaraq yuxarıdakı nümunədə zaman formasının müəyyən olunma meyarı kimi çıxış edən element feili bağlama ilə ifadə olunmuş zaman zərfliyidir. Bu tip cümlələrdə zaman zərfliyi işlənmədiyi hallarda, zaman formasının müəyyən olunma meyarı görüş dairəsindən kənara çıxır və bunun nəticəsində obyektiv aləmin elementi olan nitq vaxtı yeganə dəyişməz meyar kimi qrammatik zaman formalarının da başlanğıc və ya hesablama nöqtəsi kimi görünür. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, nitq vaxtını zaman formasının müəyyən olunma meyarı kimi götürmək çox təsadüfi hallarda doğru görünə bilsə də, əslində, obyektiv, real gerçəkliyin özü yox, onun inikası olan nitqdəki qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı nitq vaxtı deyil və ola da bilməz.

Ona görə ki nitq vaxtı obyektiv aləmin elementi, prosesidir, hər hansı yazılı və ya şifahi nitqin, mətnin yarandığı vaxtdır, real tarixdir. Buna görə də nitq vaxtını zaman formasının müəyyən olunma meyarı kimi götürmək, «İskəndərnamə» və ya «Leyli və Məcnun» əsərində işlənmiş feil formalarının ifadə etdiyi qrammatik zamanın mənasını, həmin əsərlərin yazılma tarixi əsasında müəyyən etməyə cəhd göstərmək kimi bir şeydir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq vaxtı çox böyük şərtliliklə və yalnız indiki zaman fonunda işlənən xəbərin zaman müstəvisi üzərindəki yerinin müəyyən olunması üçün hesablama və ya başlanğıc nöqtəsi kimi götürülə bilər. Keçmiş və gələcək zaman fonunda mövcud olan qrammatik zaman formaları ilə bağlı eyni fikri söyləmək isə, ümumiyyətlə, mümkün deyildir. Aşağıdakı nümunəyə baxaq: *Əli kitab oxuyurdu*. Bu tip cümlənin xəbəri ilə ifadə olunmuş hərəkətin zaman müstəvisi üzərindəki yeri nitq vaxtı ilə müqayisədə müəyyən edilə bilməz.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlə təsviri xarakter daşıyır və feilin bu forma ilə işlənməsi mütləq surətdə (nə zaman?, nə vəziyyətdə?, nə halda? və s. suallarından birinə cavab verən) keçmişə aid hər hansı digər bir hadisə, vəziyyət, hərəkətlə bağlıdır. Bu fikri söyləməyə, çox vaxt mürəkkəb xəbər formasının hekayəsi və rəvayəti kimi təqdim olu-

nan və *idi*, *imiş* hissəciklərinin [Hüseynzadə: 1983, s.194-196] köməyi ilə düzələn formaların funksional semantikasının izlənməsi, konkret olaraq nəzərdən keçirilən cümlədə isə sadə zaman şəkilçisindən sonra işlənmiş *-di* şəkilçisi əsas verir. Belə ki *Əli kitab oxuyurdu* cümləsi, mətndən kənarında işləndikdə, formal və qrammatik cəhətdən bitkin fikir sayılsa da (yəni bitkin fikir ifadə etməsi səbəbi ilə cümlə hesab olunsada), onu məntiqi cəhətdən bitkin fikir adlandırmaq olmaz. Bu fikrin bitkinliyini təmin etmək üçün həmin cümlədə, onun aid olduğu sintaktik bütövədə və ya mətndə bu hərəkətin məntiqi cəhətdən bağlı olduğu digər hərəkət, vəziyyət və ya hadisə də öz əksini tapmalıdır, məsələn: *Mən gələndə Əli kitab oxuyurdu* – kimi.

Ümumiyyətlə, sadə zaman formasından sonra *idi*, *imiş* elementinin işləndiyi bütün feili xəbərlər, həmçinin *idi*, *imiş* elementi ilə işlənən ismi xəbərlər, istisnasız olaraq məntiqi cəhətdən həmişə keçmiş zaman fonunda baş vermiş digər hərəkət, vəziyyət, zaman və ya hadisə ilə bağlı olur.

Əgər təfərrüatına varmadan, yalnız üzdə olan forma və mənalara əsaslanılırsa,

Mən bu yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu

tipli cümlələrlə bağlı belə fikir yürütmək olar ki, bu cümlənin xəbəri ilə ifadə olunmuş hərəkətin zaman müstəvisi üzərindəki yeri də nitq vaxtı əsasında müəyyən olunur.

Belə bir mühakimənin müəyyən əsası olduğu da düşünülə bilər: çünki yuxarıda real subyekt və real hərəkətin təfəkkür-dil mərhələsindən keçərək nitqdə əks olunmasına, yəni ikinci bir subyektin təfəkküründə inikas edərək dil vahidlərinə çevrilməsinə və onun nitqində öz əksini tapmasına əsaslanmışdıq.

Belə düşünülə bilər ki, bu cümlədə, bir tərəfdən ikinci subyekt, yəni aktiv kommunikator və onun icra etdiyi hərəkət haqqında sözlə ifadə olunmuş informasiya vardır (*Mən bu yazını yazanda*). İkinci bir tərəfdən isə, cümlənin xəbəri ilə ifadə olunmuş hərəkətin bu hərəkətlə zaman baxımından açıq şəkildə müqayisəsi, qarşılaşdırılması vardır. Belə ehtimal oluna bilər ki, bu cümlədə haqqında məlumat verilən hərəkətin baş verdiyi vaxt, yazının yazılma vaxtı ilə müqayisədə müəyyən olunur, yəni birinci subyektin icra etdiyi hərəkətin vaxtı, ikinci subyektin icra etdiyi hərəkətin vaxtı ilə müqayisə əsasında müəyyən olunur. Belə fikirləşmək, əlbəttə ki, yanlışdır və məsələyə birtərəfli yanaşmanın nəticəsidir. Doğrudur, qrammatik zamanın müəyyən olunmasında nitq vaxtı iştirak edir, amma nəzərdən keçirilən bu problemin kökləri daha dərinədir.

Xəbərlə ifadə olunmuş hərəkətin (vəziyyətin) zamanının müəyyən olunma meyarını, əsas kriteriyalarını tamamilə başqa müstəvidən yanaşmaqla müəyyən etmək lazımdır.

Mən bu yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu cümləsinin real subyekti «*Əli*», onun real olaraq icra etdiyi iş (hərəkət) isə «*kitab oxumaq*»dır. Cümlənin yaranmasında iştirak edən ikinci subyektin «*Mən*» və nitq vaxtının «*bu yazını yazmaq*» olduğunu düşünməklə - bu cümlənin xəbəri ilə ifadə olunmuş hərəkətin zaman müstəvisi üzərindəki yeri nitq vaxtı əsasında müəyyən olunur – fikrinə gəlmək doğru deyil. Nəzərdən keçirilən cümlənin yaranmasında iştirak edən ikinci subyektin, birinci şəxs olması ilə razılaşmaq mümkündür, amma həmin şəxsin cümlədə sözlə ifadə olunmuş aktiv kommunikator kimi qəbul edilməsi, yəni aktiv kommunikatorun cümlədə işlənmiş «*Mən*» sözü ilə bağlanması yanlış mühakimə və təsadüfi uyğunluq halı kimi qəbul edilməlidir. Nitq vaxtının «*bu yazını yazmaq*» ifadəsinə bərabər tutulması isə ümumiyyətlə doğru deyil.

Nəzərdən keçirilən cümlədə «*Mən*» əvəzliyini hər hansı başqa bir əvəzliklə və ya xüsusi isimlə əvəz edək:

Vəli bu yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Sən bu yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Onlar bu yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə «*Vəli*», «*Sən*», «*Onlar*» sözlərini aktiv kommunikator kimi təsəvvür etmək mümkün deyil. *Bu yazını yazanda* deyiminin ifadə etdiyi zaman məfhumunu nitq vaxtı kimi qəbul etmək, hər hansı bir real tarixi hadisənin baş vermə tarixi ilə onun qələmə alınma tarixini eyniləşdirmək qədər səhvə yol vermək deməkdir. Verilmiş cümlədəki «*bu yazını yazanda*» deyiminin ifadə etdiyi zaman məfhumunun səhvən nitq vaxtı kimi qəbul oluna bilməsinin səbəbi, həmin deyimdə «*bu*» əvəzliyinin işlənməsidir. Çünki həmin əvəzlik deyimnin ifadə etdiyi zamanla real nitq vaxtını sanki eyniləşdirir. Amma həmin ifadədə işlənmiş «*bu*» işarə əvəzliyi «*o*» işarə əvəzliyi ilə və ya hər hansı digər təyinlə əvəz edildikdə deyimnin ifadə etdiyi zaman məfhumunun nitq vaxtı ilə, yəni cümlənin deyilmə və ya yazılma vaxtı ilə heç bir əlaqəsinin olmadığı aydın görünür:

Mən o yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Vəli dünənki yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Sən məxfi yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Onlar həmin yazını yazanda Əli kitab oxuyurdu.

Göründüyü kimi, haqqında danışılan ifadə - nitq vaxtı ilə, yəni bu cümlələrin faktiki olaraq deyildiyi və ya yazıldığı tarixlə, heç bir eyniyyət təşkil etmir.

Bunlardan birincisi, yəni **nitq vaxtı** obyektiv zamanın meyarı, digəri isə **qrammatik zamanın hesablanma nöqtəsi**, yəni qrammatik zamanın meyarı olduğuna görə onlar arasında bənzərlikdən və uyğunluqdan başqa heç bir şey ola bilməz. Aralarında olan bənzərlik və oxşarlığa baxmayaraq, onları eyniləşdirmək, yəni **qrammatik zamanın hesablanma nöqtəsinin** ifadə etdiyi zaman məfhumunu **nitq vaxtı** hesab etmək, fonetikada səs və hərfi, məntiqdə məzmun və formanı, həndəsədə cisim və onun proyeksiyasını eyniləşdirmək qədər yanlışdır.

Qrammatik zamanın hesablanma nöqtəsi və ya müəyyənləşdirilmə meyarı ilə nitq vaxtı arasında olan fərqi dəqiqləşdirmək məqsədilə başqa bir nümunəyə baxaq:

Onlar biza gələndə Əli kitab oxuyurdu.

Onlar biza gələndə Əli kitab oxuyur.

Əli kitab oxuyur.

Bu cümlələri 1) ifadə etdikləri qrammatik-kommunikativ zaman mənası, 2) qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı və 3) nitq vaxtı (yəni bu cümlələrin deyildiyi və ya yazıldığı zaman) baxımından araşdırmaq.

Bu cümlələrdən birincisində qrammatik zaman **-yurdu**, ikinci və üçüncüsündə isə **-yur** şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Hər üç cümlədə **-yur** şəkilçisinin işlənməsinə baxmayaraq, onlar ifadə etdikləri qrammatik-kommunikativ mənasına görə bir-birindən fərqlənir.

Birinci cümlədə hadisə keçmiş zamana aid fakt kimi qeydə alınmışdır. Hadisə tam şəkildə bitdikdən sonra onun haqqında olan məlumat xülasə kimi qeydə alınmışdır. Hadisə obyektiv şəkildə baş verdiyi vaxtdan sonra qeydə alınmışdır, yəni hadisənin icra vaxtı ilə nitq vaxtı eyni deyildir və bu nümunədə qrammatik zamanının müəyyən olunma meyarının nitq vaxtı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qrammatik zaman *onlar biza gələndə* deyiminin ifadə etdiyi zaman anlayışı ilə müqayisə əsasında müəyyən olunmuşdur. Yəni *onlar biza gələndə* deyiminin ifadə etdiyi zaman anlayışı bu cümlənin qrammatik zamanının müəyyən olunma meyarıdır ki, bu anlayışı şərti olaraq **qrammatik nitq vaxtı** adlandırmaq olar.

Qrammatik zamanın **-yur** şəkilçisi ilə ifadə olunduğu ikinci və üçüncü cümlələrdə fərq aşağıdakılardan ibarətdir:

İkinci cümlədə hadisə indiki zamana aid fakt kimi qeydə alınmaqla onun müəyyən aralıqlarla təkrarlandığı, dövrü şəkildə baş verdiyi (bu məna çaları feili bağlama formasının təsiri ilə yaranır ki, bu haqda gələcəkdə ətraflı danışılacaqdır) bildirilir. Dövrü şəkildə baş verən bu hadisənin baş verdiyi ikinci, üçüncü dəfələrdən birində xülasə şəklinə qeydə alındığını və gələcəkdə də təkrarlanma ehtimalının olduğunu söyləmək olar. Hadisənin obyektiv şəkildə baş verdiyi vaxtla onun qeydə alındığı vaxt (yəni nitq vaxtı) eyni deyildir. Yəni Əlinin kitab oxuduğu vaxtla bu cümlənin deyildiyi və ya yazıldığı vaxt eyni deyildir. Qrammatik zaman **onlar biza gələndə** deyiminin ifadə etdiyi zaman anlayışı ilə müqayisə əsasında müəyyən olunmuşdur. Yəni **onlar biza gələndə** deyiminin ifadə etdiyi zaman bu cümlənin qrammatik zamanının müəyyən olunma meyarıdır və bu anlayışı **qrammatik nitq vaxtı** adlandırırıq.

Üçüncü cümlədə hadisənin indiki zamanda baş vermə faktı qeydə alınır. Heç bir əlavə məlumat olmadığına görə belə demək olar ki, hadisə baş verdiyi anda qeydə alınmışdır. Hadisənin obyektiv şəkildə baş verdiyi vaxtla onun qeydə alındığı vaxt (yəni nitq vaxtı) şərti olaraq eynidir və ya eyni götürülə bilər. Buradakı şərtlilik ondan ibarətdir ki, baş verən hadisə ilə müqayisədə onun yazıya alınması və ya sözlə ifadə olunması buna sərf olunan vaxt qədər sonrakı zamana aid olur.

Hadisənin baş verməsi və onun nitqdə ifadəsinin obyektiv zaman baxımından ideal şəkildə üst-üstə düşməsi demək olar ki, mümkün deyil. Bu yalnız təxmini zamanla ölçülən hadisə və faktlarla bağlı eyni hesab oluna bilər. Məsələn, «*Mən qrammatik nitq vaxtı ilə bağlı fikirlərimi izah edirəm*».

Bu cümlədə hadisənin baş vermə vaxtı, yəni həqiqətən mənim fikrimi izah etdiyim vaxt və nitq vaxtı, yəni mənim bu cümləni yazdığım vaxt 20-21-ci əsrlər fonunda eynidir. Yalnız 20-ci əsr baxımından eyni deyil, çünki mən bu cümləni 21-ci əsrdə yazmışam, yalnız 21-ci əsr baxımından da eyni deyil, çünki 20-ci əsrdə də mən bu fikirləri izah etmişəm. Deməli, hadisənin indiki zaman forması ilə ifadə olunması, heç də onun baş verdiyi vaxtla, qeydə alındığı vaxtın mütləq eyni olmasını ifadə etmir. Nümunədən də görüldüyü kimi, bir əsrlik vaxt fonunda bunların eyniliyi haqqında danışmaq mümkün deyil. Başqa bir nümunəyə baxaq:

Siz qrammatik nitq vaxtı ilə bağlı mənim fikirlərimi qəbul və ya inkaredirsiniz. Bu cümlədə də qrammatik indiki zamandan istifadə olunduğunu görürük və artıq burada xəbərlə ifadə olunmuş hadisənin baş vermə vaxtının nitq vaxtı ilə eyniliyini axtarmağa belə dəyməz. Burada nitqin yaranma vaxtının xəbərlə ifadə olunmuş hərəkətin baş vermə vaxtından əvvələ aid olduğu şübhəsizdir. Çünki məntiqi baxımdan əvvəlcə fikrimi yazıram, sonra Siz onları qəbul və ya inkar edirsiniz.

Göründüyü kimi, nitq vaxtı nəinki qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı deyil, həmçinin onun obyektiv indiki zamanla üst-üstə düşməsinin özündə belə bir şərtlilik vardır və əksər halda bu kommunikanın və ya nitq ehtiyaclarının tələblərindən irəli gəlir.

Verilən cümlədə qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarını tapmaq ilk baxışdan çətin görünür, amma həmin cümlənin bu variantında: ***Siz bu yazını oxuduqca qrammatik nitq vaxtı ilə bağlı mənim fikirlərimi qəbul və ya inkar edirsiniz***

Heç bir çətinlik çəkmədən deyə bilərik ki, qrammatik zaman **yazını oxuduqca** deyiminin ifadə etdiyi zaman anlayışı ilə müqayisə əsasında müəyyən olunmuşdur. Yəni **yazını oxu-**

duqca deyiminin ifadə etdiyi zaman anlayışı bu cümlənin qrammatik zamanının müəyyən olunma meyarıdır və bu anlayışı *qrammatik nitq vaxtı* adlandırırıq.

Qrammatik nitq vaxtı cümlədə öz əksini tapmadıqda və cümlənin xəbəri indiki zaman fonunda mövcud olan zaman formaları ilə işləndiyi hallarda, yəni

Siz qrammatik nitq vaxtı ilə bağlı mənim fikirlərimi qəbul və ya inkar edirsiniz (etdiniz, edəcəksiniz)

tipində cümlələrdə qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı sıfır fonunda olmaqla nitq vaxtına, yəni cümlənin deyildiyi və ya yazıldığı vaxta bərabər götürülə bilər. Burada «*bərabər götürülə bilər*» ifadəsinin işlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Yəni obyektiv və qrammatik zamanın mütləq şəkildə üst-üstə düşməsinin qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq (həmişə gerçəkliyin qeydə alınma vaxtı, ən azı bu qeydiyyatın aparılmasına sərf olunan vaxt qədər sonraya aid olur), kommunikasiya ehtiyaclarından, aktiv kommunikantın qayə və məqsədindən asılı olaraq bəzən onların eyni vaxtlı götürüldüyü kimi qrammatik nitq vaxtı da obyektiv nitq vaxtı ilə eyni götürülə bilər.

Burada başqa bir terminin yox, məhz **qrammatik nitq vaxtı** terminin daxil edilməsi, hər şeydən əvvəl, **obyektiv nitq vaxtı** və **qrammatik nitq vaxtı** kimi anlayışlar cütünü yaratmaqla bu anlayışlar arasındakı fərqi ön plana çəkmək məqsədi daşıyır. Fonetikada səs və hərf, məntiqdə məzmun və forma, həndəsədə cisim və onun proyeksiyası bir-birindən nə qədər fərqlənirsə, obyektiv və qrammatik nitq vaxtlarını da bir-birindən o qədər fərqləndirməyi bacarmaq lazımdır. Termin olaraq burada **qrammatik nitq vaxtı** adlandırdığımız anlayışa tamamilə fərqli bir ad da vermək olardı. Amma həmin anlayışın məhz bu şəkildə adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab edirik və bu aşağıdakı obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır.

Hər şeydən əvvəl, hərf – bir çox yaxın məxrəcli səslərin dildəki simvolik ifadəsi olduğu kimi qrammatik nitq vaxtı da bir sıra digər başlanğıc və ya hesablama nöqtələri ilə yanaşı, eyni zamanda obyektiv nitq vaxtının dildəki ekvivalentidir.

Bundan başqa, obyektiv aləm meyarının qrammatik zamana şamil edilməsi baxımından səhvə yol verilmiş olsa da, hər halda zamanın müəyyən olunmasında artıq nitq vaxtı ilə bağlı müəyyən stereotiplər yaranmışdır. Bizcə, yanlış olan stereotipi kökündən məhv edib sıfır bazasında yeni stereotiplər yaratmaqdan əlavə yanlış da olsa artıq mövcud olan stereotiplərə düzəliş verib onları yeni məzmununda təqdim etmək daha düzgündür.

Bu, həmin stereotipi yaratmış olan sələflərimizə hörmət və onların əməyinə verdiyimiz qiymətdir. Əslində, hər hansı elm sahəsində edilən istənilən yenilik, kəşf və ya ixtira uğurlu müşahidə və məntiqi mülahizədən başqa bir şey deyildir. Hər hansı bir yenilik, kəşf və ya ixtira ilk anda bizə nə qədər böyük görünsə də, istənilən halda həmin sahədə yüz illərlə, ən azı on illərlə aparılan araşdırmalardan bəhrələnməklə mümkün olur.

İkinci bir tərəfdən də, artıq mövcud olan stereotiplər bu əsasda yeni məzmunun çatdırılmasını asanlaşdırır. Belə ki indiyə qədər aparılan əksər araşdırmalarda nitq vaxtı zaman formalarının müəyyən olunma meyarı kimi qəbul olunmuşdur [Дмитрев: 1948, 1960, 1969; Коклянова: 1963; Кормушин: 1984; Кузнецов: 1953; Насилов: 1963]. Meyar doğru seçilmədiyindən qrammatik zaman formalarının ümumi sistemində çatışmazlıqlar olduğuna və ya bəzi formalar ümumi sistemdən kənarda qaldığına görə hər cür tənqiddə məruz qoyub ondan imtina etmək lazım deyil. Bizcə, eyni nitq vaxtı stereotipindən istifadə etməklə obyektiv və qrammatik nitq vaxtı anlayışının fərqi vermək, qrammatik zaman formaları sistemə və bu sistemə daxil olan formalara yenidən nəzər salmaq kifayətdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, **obyektiv nitq vaxtı** – bu və ya digər yazılı, yaxud şifahi nitqin yarandığı, yazıldığı və ya deyildiği obyektiv real tarixdir. Obyektiv nitq vaxtının aktiv kommunikantdan asılılığı real tarixi mahiyyət daşıyır, yəni aktiv kommunikant həmin nitqi yaradıb-yaratmamaq və ya nə vaxt yaratmaq baxımından ona təsir göstərə bilər. Amma mövcud olan nitqin yaranma tarixini, yəni onun obyektiv nitq vaxtını dəyişmək isə, artıq kommunikantın iradəsinə tabe olmur. Belə ki, obyektiv nitq vaxtını dəyişmək bədii əsərin yazılma tarixini dəyişmək kimi bir şeydir ki, bu da tarixin saxtalaşdırılması deməkdir.

Qrammatik nitq vaxtı – dedikdə nitqdə ifadə olunmuş vəziyyətin və ya hərəkətin baş verdiyi vaxtın müəyyən olunması üçün başlanğıc, hesablama nöqtəsi kimi götürülən meyar nəzərdə tutulur. Belə bir meyarın müəyyən olunması bütünlüklə situativ xarakterli kommunikasiya ehtiyaclarından və ya aktiv kommunikantın iradəsindən asılıdır.

Razılaşmaq lazımdır ki, dil obyektiv gerçəkliyin insan şüurundakı inikasını əks edirsə də [Панфилов: 1971, 1982], istənilən halda bu obyektiv aləmin tam və real inikası deyil. Çünki, birincisi, gerçəklik şüur tərəfindən tam və ya qismən dərk edilə bilər; ikincisi, dərk edilən gerçəklik dildə tam və ya qismən ifadə oluna bilər; üçüncüsü gerçəkliyin ifadə olunan qismi kommunikasiya ehtiyaclarından asılı olaraq məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilə bilər.

Qrammatik nitq vaxtı əsasında yaranan fon anlayışı.

Obyektiv zaman obyektiv aləmin bütün varlıq və hadisələri kimi insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan, başlanğıcı və sonu olmayan nəhəng bir axındır. Obyektiv zamanın keçmiş, indiki, gələcək zaman kimi bölgüsü insan təfəkkürünün obyektiv aləmi, varlıqları, hadisələri və nəhayət, obyektiv zamanı dərk etmə cəhdinin nəticəsidir. İnsanın obyektiv zamanı dərk etmə cəhdi, yəni onun obyektiv aləmlə təmas anı – həmin insan üçün obyektiv indiki zaman, bu ana qədər olanlar – keçmiş zaman, bu andan sonrakılar isə – gələcək zaman kimi qəbul olunur. Obyektiv zamanla insanın təmas anı, onun nəhəng bir çayın kənarına yaxınlaşmasını xatırladır. Doğrudur, çaydan fərqli olaraq, zamanın mənbəyi və mənsəbi, yəni başlanğıc və son nöqtəsi yoxdur. Amma istənilən halda həmin insan suyun axdığı istiqaməti aşağı, əks istiqaməti yuxarı adlandırdığı kimi, zaman axınının hansı nöqtəsinə yanaşmış olmasına baxmayaraq, onun yanaşdığı nöqtə indiki, ona qədərki keçmiş və ondan sonrakı isə gələcək zaman kimi qəbul olunur. Eyni zamanda insanın zaman axınına yaxınlaşdığı nöqtə onun üçün keçmiş və gələcək zamanların müəyyən olunma meyarıdır.

İnsan çayın yuxarı və aşağı hissələrini özünün dayandığı nöqtə əsasında müəyyən edə bildiyi kimi özünə nisbətən yuxarıda yerləşən bir oriyentir – məsələn, bir körpü, yaxud da aşağıda yerləşən bir məntəqə – məsələn, bir qəsəbə əsasında da müəyyən edə bilər. Bu halda həmin səmtləşməni, o dildə aşağıdakı kimi ifadə edəcəkdir:

Məndən aşağıda (və ya yuxarıda)

Körpüdən aşağıda (və ya yuxarıda)

Qəsəbədən aşağıda (və ya yuxarıda)

İnsanın necə dərk etməsindən və ya nə ilə müqayisə əsasında söyləməsindən asılı olmayaraq, həmin çayla bağlı söylədiyi «*aşağı*» və ya «*yuxarı*» sözləri:

-birincisi, əslində, çayı bir hissəsi yuxarı, digər hissəsi aşağı olmaqla bölüb ikiyə parçalamır,

-ikincisi, yalnız onun özünə və ya müsahibinə aid olmaqla şərti ünsiyyət mahiyyəti daşıyır və tam şəkildə onun məqsədindən asılı olur,

-üçüncüsü, istinad, başlanğıc və ya müqayisə nöqtəsindən asılı olaraq əvvəlcə «*aşağı*» adlandırılan hissə istinad nöqtəsi, dəyişdikdə «*yuxarı*» olur və ya əksinə dəyişir.

Eyni sözləri zaman axınının hər hansı nöqtəsinə yanaşan insan haqqında da demək olar, yəni yanaşdığı nöqtəyə və ya özünün dayandığı zaman anından əvvələ, yaxud sonraya aid olan bir istinad nöqtəsinə əsasən «*keçmiş*», «*indi*» və ya «*gələcək*» deməsi, reallıqda arasıkəsilməz bir axın olan zamanı hissələrə bölüb parçalamır; bu, yalnız onun özünə və ya müsahibinə aid olmaqla şərti ünsiyyət mahiyyəti daşıyır və tam şəkildə onun məqsədindən asılı olur; istinad, başlanğıc və ya müqayisə nöqtəsindən asılı olaraq əvvəlcə «*keçmiş*» adlandırılan hissə istinad nöqtəsi dəyişdikdə «*gələcək*» olur və ya əksinə dəyişir. Məsələn, mən orta məktəbdə oxuyarkən deyirdim:

Bir gün mən ali məktəbdə oxuyacağam,

indi isə belə deyirəm:

Bir vaxtlar mən ali məktəbdə oxuyurdum.

Yəni mən zaman axınına 1970-ci illər nöqtəsindən yanaşdıqda 80-ci illər mənim üçün gələcək, 2020-ci illər nöqtəsindən yanaşdıqda isə keçmiş zaman olur. Əslində isə, zaman mənim iradəmdən və ya varlığımdan asılı olmadan mövcud olan sonsuz bir axındır.

Dərketmə prosesində, insanın obyektiv ələmlə təmas anına əsaslanaraq obyektiv zamanı indiki, keçmiş və gələcək kimi üç hissəyə ayırması yalnız onun şüurunda mövcuddur. Belə demək olar ki, müxtəlif dövrlərdə yaşamış insanların şüurlarında və hətta eyni bir insanın şüurunda müxtəlif zamanlarda mövcud olan indiki, keçmiş və gələcək zaman anlayışları üst-üstə düşür. Bununla belə, insanın informasiya ötürməsi dil və ya nitqdən istifadə yolu ilə həyata keçirildiyinə və dil şüurda yaranan obrazları əks etdirdiyinə görə şüurda mövcud olan keçmiş, indiki və gələcək zaman obrazları dildə ifadə olunur. Başqa sözlə desək, «qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi formal əlamətləri ilə qeyd edir» [Axundov: 1958, s.10].

Deməli, öz-özlüyündə bölünməz bir bütöv, tam bir axın olan zaman insan şüurunda inikas olunmaqla artıq dil səviyyəsinə qədər keçmiş, indiki və gələcək zaman kimi üç hissəyə bölünür, «nitqdə ifadə olunduqda isə, konkretləşərək» [Axundov: 1958, s.10] daha çoxsaylı bölgülərə məruz qalır ki, bunun səbəbi hər şeydən əvvəl aşağıdakılardır:

1. İnsan zaman axınına özünün ona yaxınlaşmış olduğu nöqtədə və bu nöqtədən meyar kimi istifadə etməklə dərk edir. Bu halda meyar və ya başlanğıc nöqtəsinin indiki zaman fonunda olduğu qəbul edilir və bununla zaman axını şüurda üç hissəyə parçalanmış olur.

2. Zaman axınına ona yaxınlaşma nöqtəsindən meyar kimi istifadə yolu ilə dərk edilsə də, bəzən ötürülən informasiya ehtiyaclarından asılı olaraq nitq prosesində meyar kimi zaman axınına yaxınlaşma nöqtəsi yox, keçmiş və ya gələcək zaman fonunda olan digər nöqtələr götürülür və zaman axını - meyar kimi götürülən hesablama nöqtələrinin hər biri ilə daha üç hissəyə parçalanmış olur. Bununla belə, hər üç zaman fonunda qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı kimi çıxış edən müqayisə, istinad və ya hesablama nöqtələrinin hər biri obyektiv zaman axınına yaxınlaşma nöqtəsi əsasında müəyyən olunur. Belə ki indi, dünən, sabah kimi leksik vahidlərin obyektiv zaman axınına yaxınlaşma nöqtəsi əsasında müəyyən olunduğu heç bir şübhə doğurmur. Həmin vahidlərin aşağıdakı cümlələrdə qrammatik zamanın müəyyən olunma meyarı kimi çıxış etdiyi də heç bir şübhə doğura bilməz:

Əli indi gəldi.

Əli indi gəlir.

Əli indi gələcək.

Əli dünən gəlmişdi.

Əli dünən gəlirdi.

Əli dünən gələcəkdə.

Əli sabah (artıq) gəlmiş olacaq.

Əli sabah (artıq) gəlməkdə olacaq.

Əli sabah (artıq) gəlmək üzrə olacaq.

Verilən nümunələrdə *indi* sözü – indiki zaman, *dünən* sözü – keçmiş zaman, *sabah* sözü – gələcək zaman fonunda işlənən formaların müəyyən edilmə meyarı rolunda çıxış edir. Eyni funksiyada müxtəlif zərflilər və o cümlədən də feili bağlama formaları da çıxış edə bilər.

Türk dillərində və o cümlədən də Azərbaycan dilində hər üç fonda mövcud olan zaman formalarının ümumi sistemi növbəti məqalədə təqdim ediləcəkdir.

Bu tədqiqat çərçivəsində istər mütləq zaman və onun dildə ifadəsi ilə bağlı, istərsə də mütləq və ya dildəki zamanın müəyyən edilməsi meyarları ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür.

1. Mütləq zaman başlanğıcı və sonu olmayan əbədi axındır.
2. Mütləq zaman onunla təmas nöqtəsinə istinadən 3 şərti hissəyə bölünür və bu hissələr şəklində dərk edilir.
3. Nitq prosesində ifadə olunan zaman mütləq zamanın insan tərəfindən dərk edilmiş qisminin onun qayəsinə və ya məqsədinə uyğun gələn qismidir.
4. Nitq vaxtı real gerçəkliyə aid zaman kəsiyidir və o dildəki zaman müəyyən edilmə meyarı ola bilməz.
5. Nitqdə ifadə edilən qrammatik zamanın müəyyən edilmə meyarı həmin nitqin öz daxilində mövcud olan dil struktur vahidi ilə ifadə edilir və bir qayda olaraq indiki, keçmiş, yaxud da gələcək zaman fonuna aid olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1958, 25 s.
2. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, 1961, 140 s.
3. Cahangirov F. İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2000, 23 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3-cü hissə. Bakı, 1983, 320 s.
5. İsmayılov R., Rüstəmov A. və başqaları. Azərbaycan dili, 7-ci sinif, Bakı, 2014, s. 36
6. Алекперов А.К. Вступление по докладам о категории времени и наклонения. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968, с.198-202.
7. Бодуен де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию, т.2, Москва, 1963, 391с.
8. Будагова З.И. К вопросу о категории времени глагола в современном азербайджанском языке. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968, с.16-26.
9. Гусейнзаде М.Г. Категория времени и наклонения глагола в современном азербайджанском языке. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968. с.54-63.
10. Дешериева Т.Н. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам. Вопросы языкознания. 1975, №2, с.74-83.
11. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, 1948, 346 с.
12. Дмитриев Н.К. Современный татарский литературный языка. Москва, 1969, 276 с.

13. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, 1960, 324 с.
14. Истирина Е.С. Значение и грамматические признаки изъявительного наклонения. Грамматика русского языка, том 1, фонетика и морфология. Москва, 1960, с.471-472.
15. Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва, 1963, 124 с.
16. Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, 1984, 88 с.
17. Кузнецов П.С. Генезис видо-временных отношений древнерусского языка. Труды Института языкознания АН СССР Т.2. Москва, 1953. с. 217-231
18. Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского языка). Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 1963, 21с.
19. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971, 232 с.
20. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, 1982, 357 с.
21. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1958, 25 s.

Mayil B. ASGAROV

CRITERIA FOR DETERMINATION OF TENSE FORMS

SUMMARY

In this study, the concept of absolute time and the process of its understanding by a person are considered in general terms. First, the role and essence of the point of contact with the infinite flow of time is explained. The criterion that is referred to and taken as a basis for expressing the perceived period of time in the language is considered in detail. It is proved that the moment of speech is not a criterion for determining time in language. It is noted that this criterion may be one or another linguistic structural unit within the language itself. In illustrative examples, it is shown that such criteria can be words considered in traditional linguistics as adverbial modifiers. The research concludes that the forms belonging to the past or future time background cannot be used in speech without analogous linguistic criteria, that is, reference points expressed by the language structural unit.

Key words: *absolute tense, tense in language, primary criterion, speech time, grammatical speech time.*

Майил Б. АСКЕРОВ

КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ФОРМ ВРЕМЕНИ

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании рассматриваются понятие абсолютного времени и процесс его понимания человеком в общих чертах. Сначала разъясняется роль и сущность точки соприкосновения с бесконечным потоком времени. Детально рассматривается критерий, на который ссылаются и берут за основу при выражении воспринимаемого периода времени в языке. Доказывается, что момент речи не может быть критерием определения времени в языке. Отмечается, что этим критерием может быть та или иная языковая структурная единица внутри самой речи. На наглядных примерах показано, что таким критерием могут быть слова, рассматриваемые в традиционной лингвистике как наречия. В результате исследования делается вывод о том, что без аналогичных языковых критериев, то есть без ориентиров, выраженных языковой структурной единицей, формы, относящиеся к фону прошедшего или будущего времени, не могут использоваться в речи.

Ключевые слова: *абсолютное время, время в языке, первичный критерий, момент речи.*